ШТРИХИ

Микола ЛЕГКИЙ

ФЕЙЛЕТОН ІВАНА ФРАНКА «ДОКТОР БЕССЕРВІССЕР»: МОТИВИ ПОЯВИ ТА ПОЛЕМІКА НАВКОЛО НЬОГО

Фейлетон Івана Франка «Доктор Бессервіссер» з'явився 1898 р. в третій книжці «Літературно-наукового вісника» під заголовком «Портрети без рамок. І. Доктор Бессервіссер», що свідчило про задум письменника створити цикл, у якому була б зображена галерея галицьких типів. Проте Франкові не вдалося реалізувати свій намір, і названий фейлетон залишився єдиним опублікованим твором із запланованого циклу.

Безпосереднім поштовхом до написання фейлетону стала рецензія на першу та другу книжки «Літературно-наукового вісника» за 1898 р., підписана криптонімом *Л-ь-т* і опублікована в газеті «Руслан» у рубриці «З літературних новин» (1898, № 24—26). Відзначивши, що перші книжки нового часопису справляють краще враження, ніж попередні подібні видання, рецензент зазначив: «Літературно-науковий горизонт являється тут значно розширений порушенням більшої скількости літературно-наукових квестій, а змагання в напрямі придбання більшої ріжнородности белетристики проявлюєсь в перекладах з чужих літератур» [6, 3]. Це, однак, «одинока заслуга» редакції журналу, адже

> ні добором белетристичного матеріялу, ні рішенням порушених літературно-наукових квестій не вдалось поки що тій редакції поставити нове видавництво на висоті справді літературно-наукового місячника. Прочитавши літературну частину І книжки, ми даремне силкувались би відповісти на питання: що в ній, крім легкого і без претенсій написаного нарису Осипа Маковея «Самота» і трьох ліричних поезій П. Граба, могло б мати правдиву літературну вартість [6, 3].

Автор рецензії критично оцінив художні твори, оприлюднені в журналі: оповідання Михайла Грушевського «Ясновельможний сват», новелу Ольги Кобилянської «Valse mélancholique», цикл І. Франка «До Бразилії», оповідання Олександра Конiського «В тумані», повість Данила Мордовця «Дві долі». Водночас він позитивно відзна-

чив поезії Лесі Українки та Павла Грабовського. Оглянувши художні переклади, *Л-ь-т* висловив вимогу, щоб вони «були вірніші, щоб вони були справді літературними перекладами з оригіналів, а не з перекладів, між якими дуже часто можуть бути й кепські», зазначивши, що «дубельтованими», тобто здійсненими не з оригіналу, є Франкові переклади оповідань Вернера фон Гейденстама «Чиста біла сорочка» та «Гляди, отсе мої діти» і гумореска Віктора Ракоші «Історія осла» [6, 3]. Рецензент також полемізував зі статтею І. Франка «Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах», закинувши останньому «поверховність знання тої передовсім літератури, про котру автор береться говорити» [6, 3]. *Л-ь-т* не погодився з високими оцінками драм Гергарта Гауптмана «Ткачі» та «Одинокі люди», що їх І. Франко дав у статті «Гергарт Гауптман, його життя і твори. Смерть Альфонса Доде. Перші розділи "Парижа" Е. Золя. Голос Золя в справі Дрейфуса. Судерманів "Йоганнес"».

О. Маковей у статті «З життя і письменства» довів, що автором рецензії був Василь Щурат [8, 182], який зашифрував своє справжнє ім'я в останніх літерах імені та прізвища: Васи**ль** Щура**т**. Свої міркування про мотиви виступу В. Щурата висловив Агатангел Кримський у листі до Бориса Грінченка від 28 березня (за старим стилем) 1898 р. з Бейрута:

> Останнім часом «Руслан» завів війну проти «Літературно-наукового вісника». З газетних натяків можу вгадувати, що напади на «Літ[ературно]-наук[овий] вісник» виходять з-під пера Василя Щурата, який не ввійшов у склад редакції «Вісника». (NB. Посада редакторова — платна). Сатира про Бессервісера в III ч. «Вісника» — відповідь на його атаки. Всякі такі цікаві речі я переховую в себе. Коли б Ви приїхали до мене, мали б що почитати [5, 314].

Прикметно, що трохи раніше на сторінках того-таки «Руслана» рецензію на першу книжку «Літературно-наукового вісника» за 1898 р. опублікував Кирило Студинський. Рецензія була прихильна й доброзичлива, дебютний випуск журналу критик поцінував високо: «З сего перегляду першої книжки "Літературно-наукового вісника" кождий, мабуть, винесе враження, що редакція його спочиває в умілих руках, що таким добором матеріялу ледве чи повеличається який польський журнал» [10, 2]. На тлі рецензії К. Студинського допис В. Щурата виглядав досить різким, хоч і не позбавленим посутніх думок та слушних зауважень.

На виступ В. Щурата І. Франко відреагував фейлетоном «Доктор Бессервіссер». Авторський виклад у ньому пройнятий іронією, яка вловлюється вже в його назві. Бессервіссер у буквальному сенсі означає «найкращий знавець»; ім'я походить від німецьких слів *besser* — найкращий і *wissen* — знання. Незважаючи на таку «архінімецьку» назву, герой твору — «то собі чистої крові русин, навіть типовий галицький русин або, коли хочете, рутенець» [13:20, 57]. Автор-оповідач, за Наталею Тихолоз, розкриває лише психологічні якості героя без жодної вказівки на його зовнішній вигляд [11, 533]. Бессервіссер — людина талановита й ерудована, котра, однак, належить до типу тих, «що знають усе ліпше» за інших і володіють не релятивним, а компаративним знанням [13:20, 57]. Свою ерудицію бессервіссери виявляють лише тим, що вказують на помилки інших і через те претендують на статус видатних учених; вони «з природи обдаровані такою щасливою організацією, що твердо вірять: коли я поправлю отсю помилку, значить, я ближче правди, значить, я більший учений...» [13:20, 58]. Такий психотип шукає найменшої нагоди похизуватися своїми знаннями та довести свою перевагу над іншими, хоч рівень його ерудиції насправді не дуже й високий. Бессервіссер часто стає палким прихильником нових наукових та літературних ідей і «горячо боронить їх доти, доки сим способом можна показати, що він поступовіший і вищий понад інших» [13:20, 58].

«Найкращий знавець» — людина без сталих національних та політичних переконань: сьогодні він «ущасливлює своєю присутністю кружок радикалів, за годину виливає свою тугу до ідеалів у кружку полуп'яних польських журналістів, вечором додає духу заклопотаним "конструктивним елементам", а через ніч нема-нема та й знесе зозулине яйце і положить його в гніздо клерикалів або мамелюків» [13:20, 59—60].

Задля підсилення іронічності викладу І. Франко вводить у текст образ волового очка — кропив'янки, дрібної пташки, котра, сховавшись у пір'я орла, полетіла з ним до неба, а коли орел уже не міг летіти вище, випурхнула зі своєї схованки і промовила: «А видиш, а я таки вище лечу від тебе!» [13:20, 58]. Цей сюжет письменник запозичив із байки Езопа. Тій-таки меті слугують алегоричні образи жаби, котра хотіла зрівнятися з волом, та хмелю, який, висячи на тичці, чванився, що він від неї вищий. Іронія згущується у фіналі твору, втілюючись в афористичний і анафоричний текст:

> Він подібний до сонця, бо ось тут сходить, а зовсім у противний бік заходить.
> Він подібний до місяця, бо дванадцять раз до року міняє свою фізіономію.
> Він подібний до зір, бо світить, а не гріє.
> Він подібний до вітру, бо шуму много, а конкретного в руки не зловиш нічого. <...>
> Він подібний до сірничка, бо конче мусить о когось потертися, щоб заблищати.
> Він може гордо і сміло глядіти в будущину; такі, як він, не швидко переведуться на нашій святій Русі [13:20, 61].

Свій твір у першодруці І. Франко підписав псевдонімом *Не-Теофраст*, апелюючи до імені давньогрецького філософа та природознавця, представника перипатетичної школи Теофраста (IV—III ст. до Р. Х.), учня Платона і друга Аристотеля, котрого називають батьком ботаніки. Справжнє його ім'я — Тиртамус, проте Аристотель, захоплений витонченістю його мови, дав йому прізвисько Теофраст (походить від слів *Θεός* — бог і *φράζειν* — формулювати, фразувати), тобто «божественний оратор». Він автор праці «Характери», що складається із тридцяти нарисів про людські типи з девіантною (але не злочинною) поведінкою, серед яких є підлесник, балакун, хвалько, буркотун та ін. Теофраст уважав, що життям керує фортуна, а не мудрість [12, 635—636]. У такому контексті й варто сприймати Франковий псевдонім та семантику його фейлетону «Доктор Бессервіссер».

В. Щурат зрозумів, хто приховувався під тим псевдонімом, і збагнув, що вістря своєї іронії І. Франко спрямував на нього. На фейлетон він відповів іще однією рецензією, тепер уже на перші три книжки журналу:

> Коли ми заговорили про I і II кн. «Літературно-наукового вісника» об'єктивно, зараз поміж тими, що, може, найбільше нарікали на брак «критики» (читай: славослов'я), знайшлись і невдоволені, і обурені. Були се, розуміється, свояки редакції, що на вічеву критику відповіли як стій особистим памфлетом, поміщеним в III кн. місячника! Для нас той памфлет є лиш свідоцтвом убожества духу, того духу, що, зловлений на невіжестві, ще удає мудрого, викручуючись сіном. А для редакції місячника він може остатись таким самим артистичним твором, як артистичними й науковими є ті статті двох перших книжок, які ми оцінили [7, 1].

Як аргумент на підтвердження своїх міркувань В. Щурат подав рецензію Лівобічного (Миколи Міхновського) на перший том «Літературно-наукового вісника», опубліковану в газеті «Буковина» (1898, № 29, 20.III), навівши її майже дослівно. У ній також невисоко оцінено художню та наукову якість часопису: «Взагалі скажемо, що "Вісник" редакція, очевидячки, призначила смерті. Убійця "Зорі" хоче взяти на свою душу се нове злочинство, підмовивши собі спільників. Панове! Згляньтесь на нас, убо-

гих, і пустіть свіжу, живу течійку в Ваше видання, бо, по щирости, ми задихаємось!» [7, 1]. Водночас Лівобічний відзначив: «Правда, є ще в "Віснику" гарненькі оповідання Франка [зокрема "Доктор Бессервіссер". — *М. Л.*] та Маковея, але вони занадто маленькі, щоб про них довше говорити» [7, 1]. В. Щурат відреагував так: «Трудно згодитись нам дальше на погляд Лівобічного, котрий, називаючи оповідання Франка й Маковея гарними, каже рівночасно, що вони занадто дрібні, щоб можна про них більше говорити. Хіба ж літературні твори міриться вже ліктями?» [7, 2].

Очевидно, що створюючи фейлетон «Доктор Бессервіссер», І. Франко мав перед очима психодухову постать В. Щурата. Творчі контакти між обома культурними діячами варто сприймати й у контексті Щуратових оцінок Франкової збірки «Зів'яле листя» (праці «Літературні портрети. 1. Іван Франко», «Поезія зів'ялого листя в виду суспільних задач штуки (прочитавши ліричну драму І. Франка "Зів'яле листя")») і відповідей останнього. В. Щурат зізнавався, що, ознайомившись із циклом «Зів'яле листя», котрий увійшов до збірки «З вершин і низин» (1893), він «вирізнив ті поезії з-поміж усіх інших задля краси форми, поетичности вислову, оригінальности й добірної пластики поетичних образів. Для знавців сучасної европейської поезії я порівняв їх навіть з декадентською поезією Франції, але з декадентською поезією в кращім значінні того слова...» [14, 53]. І. Франко відповів на Щуратову критику відомим віршем «Декадент», що його вперше опубліковано в «Зорі» за 1897 р. (№ 1). Поет заперечив занепадницьку сутність своєї поезії і протестував проти однобічності прочитання його творчості. В. Щурат, до речі, відповів І. Франкові віршем «Се не декадент!» («Зоря», 1897, № 5), де є такі рядки: «Бо декадент-поет — не фарисей, / Його пісні — душі його фермент! / Він епілог пролога! Він, ідей / Збагнувши світ, нових жде — декадент!» [15, 52]. Михайло Гнатюк із цього приводу зазначає: «Висловлюючи думку про те, що у збірці І. Франка маємо прояв декадансу в українській літературі, критик лише засвідчував виникнення певних закономірностей у європейському літературному процесі. ...негативна реакція І. Франка на виступ В. Щурата була наслідком неоднакового розуміння такого складного явища, яким був декаданс в українській літературі» [1, 117].

Слід зазначити, що, моделюючи образ доктора Бессервіссера, І. Франко вийшов за межі психоінтелектуальних та світоглядних обрисів В. Щурата і мав на меті створити новий збірний тип рутенця — чванливого, хоч і талановитого моралізатора без стійких політичних і національних принципів. Про це свого часу писав Михайло Мочульський:

> Деякі критики «Літ[ературно]-наук[ового] вісника» та Франкових писань у ньому дали тоді йому привід до славної сатири «Доктор Бессервіссер». Один з видних наших письменників узяв собі був навіть оцю сатиру дуже живо до свого серця і зламав своє критичне перо, але мені здається, що даремне: Франко не мав наміру вивести якусь особу на сміх, а лише вишмагав добре пугою тип рутенця, подібного до волового очка, що заховалося між орлове пір'я, і коли орел не міг уже летіти вище, воно вилізло з пір'я і, підлетівши трохи вище від нього, сказало: «А видиш, я таки вище лечу від тебе!» [9, 30].

Микола Євшан, рецензуючи книжку наукових праць В. Щурата «Літературні начерки» (1913), визнав за автором широку сферу його наукових та літературних інтересів, а також беззаперечний талант дослідника. Однак зауважив, що попри всі можливості він,

> крім «причинків» та латання, нічого не дав, свого знання і таланту не використав в дійсно солідніших працях, що й сам талант вищербився тим визбируванням побитих черепків, що відлітають в наукових робітнях. <...> Впрочім, д-р Щурат як «учений» — се майже типічна поява. Се не одиниця сама для себе, а, до певної міри, репрезентант

> чисто галицької «учености», яка проявляється в «бессервіссерстві». Іван Франко підмітив той тип давно, пишучи свою сатиру про «Доктора Бессервіссера», того, що все ліпше знає [3, 592].

Отже, фейлетон «Доктор Бессервіссер» з'явився з-під пера І. Франка у відповідь на упереджену, хоч і не позбавлену слушних зауважень рецензію В. Щурата на дві перші книжки «Літературно-наукового вісника», членом редколегії якого І. Франко тоді був. Полеміка, що виникла у зв'язку з опублікуванням рецензії та фейлетону, оголила деякі психодухові риси обох дискутантів — певну зухвалість і зверхність В. Щурата та самовпевненість і нетерпимість до критики І. Франка. Дискусія виявила когнітивні суперечності: опоненти не завжди розуміли один одного, болісно реагуючи на зауваження та критику. Загалом, ця полеміка стала поштовхом до появи нових творів і, безумовно, збагатила український літературний процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гнатюк М.* Іван Франко в літературно-естетичних концепціях його часу. Львів: Каменяр, 1998. 182 с.
2. *Дей О.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.). Київ: Наукова думка, 1969. 560 с.
3. *Євшан М.* [Рец. на:] Д-р Василь Щурат. Літературні начерки. Львів, 1913. 105 с. // *Євшан М.* Критика. Літературознавство. Естетика / Упоряд., передм. та примітки Н. Шумило. Київ: Основи, 1998. С. 593—594.
4. *Кобилецький Ю.* Творчість Івана Франка. До сторіччя з дня народження (1856—1916 рр.). Київ: Держ. вид. худ. літ., 1956. 358 с.
5. *Кримський А.* Твори: У 5 т. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 5. Кн. 1: Листи (1890—1917). 547 с.
6. *Л-ь-т [Щурат В.].* [Рец. на:] «Літературно-науковий вісник» (Книжки I і II) // Руслан. 1898. № 24 (30 січ. / 11 лют.). С. 3—4.
7. *Л-ь-т [Щурат В.].* [Рец. на:] Літературні новини («Літературно-науковий вісник». Кн. I—III) // Руслан. 1898. № 56 (11 / 23 берез.). С. 1—2.
8. *Маковей О.* З життя і письменства // Літературно-науковий вісник. 1898. Т. 2. Кн. 6. С. 181—191.
9. *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896—1916) // *Мочульський М.* Іван Франко. Студії та спогади. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2005. С. 3—105.
10. *Студинський К.* [Рец. на:] Літературно-науковий вісник. Рік перший. Книжка I // Руслан. 1898. № 10 (14 / 26 січ.). С. 1—2.
11. *Тихолоз Н.* Жанрові елементи памфлету й фейлетону в художньо-публіцистичній прозі Івана Франка // Вісник Львівського університету. Серія: журналістика. Вип. 37. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 525—538.
12. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 744 с.
13. *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1976—1986.
14. *Щурат В.* Поезія зів'ялого листя в виду суспільних задач штуки (прочитавши ліричну драму І. Франка «Зів'яле листя») // Франкіяна Василя Щурата: листи, статті, спогади / Упорядк., передм., коментарі та покажчики Л. Козак. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 52—69.
15. *Щурат В.* Се не декадент! // Франкіяна Василя Щурата: листи, статті, спогади / Упорядк., передм., коментарі та покажчики Л. Козак. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. С. 52.

Отримано 5 березня 2021 р. *м. Львів*